

FƏLSƏFƏVƏSOSİOLOGİYA

UOT 1

ŞUMER FƏLSƏFƏSİNƏ GİRİŞ

Nazim HÜSEYNLİ*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 26 mart 2019; Çapa qəbul edilmişdir: 9 iyul 2019; online-da çap edilmişdir: 25 sentyabr 2019.

Received: 26 March 2019; accepted: 9 July 2019; published online: 25 September

Açar sözlər: şumer, Tanrı, fəlsəfə, din, mif, filosof, qalaktika, ilahiyyat

Giriş

Mən sevimli müəllimim görkəmli filosof Pyotr Elmlər və İncəsənət Akademiyasının həqiqi üzvü, əməkdar elm xadimi, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Cəmil Teymur oğlu Əhmədli ilə dəfələrlə diskussiyalar aparır, fikir mübadiləsi edirdik. Belə söhbətlərinin birində o, mənə söylədi ki, “Demokrit və Epikurun atomizminin müqayisəsi” (17) fəlsəfəsinin tədqiqinə həsr etdiyi doktorluq dissertasiyasında epigraf olaraq, K.Marksın bu sözlərini yazmışdır: “Hər bir gerçək fəlsəfə qanad çalmadan havada süzən quş kimi sərhədsiz səmada süzə bilməz. O, dövrün ən aktual problemlərinin cövhəri, mahiyyətlərinin ifadəsi rolunu icra edir” (18; 19). Bu fikirdə fəlsəfənin funksiyalarına aid olan iki məqam önə çıxır:

- Birincisi, fəlsəfə yaranışından cəmiyyətin sosial praktikasının, onun bütün formalarının “daim artan tələblərinin, o cümlədən insanın dünyadakı yerini və dünyanı dərk etməsində rolunu müəyyənləşdirmək tələbatına cavab olaraq meydana gəlmişdir. Deməli, fəlsəfənin ilkin funksiyası məhz bu tələbatı ödəmək olmuşdur. Həmin tələbatə daxil olan məsələlər: insanın digər canlılardan fərqli olaraq ətraf mühit predmeti və hadisələrini öngörmək, gerçək həyatın mahiyyəti və mənası, bu gerçək həyatdan sonra həyatın olub-olmaması, ölümün mahiyyəti, insan həyatının mənası, bu həyatı necə yaşaması və s. bu kimi suallar daxildir.

- İkincisi isə, fəlsəfə dövrün ictimai şüur forması kimi biliyin bütün növləri və səviyyələri ilə bağlıdır. Deməli, bu gün fəlsəfə nədir sualının qısa cavabı ondan ibarətdir ki, coğrafi fəlsəfə pluriet iqtisadi, siyasi, sosial, ideoloji, dini, əxlaqi struktura malik olan cəmiyyətin ictimai və fərdi fəaliyyət qarşısında qoyduğu və əslində bugünkü həyatın mahiyyət və məzmununu açmaq, onların müxtəlif fərqli sosial, siyasi, hüquqi, əxlaqi kimi mədəni səviyyələrə malik olan ölkələrin, millətlərin, eləcə də bizim ölkəmiz və millətimizin fərqli sosial “sifarişlərə” nə adekvat cavab vermək, bu sifarişlərin gerçəkləşdirilməsini deyil, onun vasitə və metodlarının optimal seçilməsi, onların praktik fəaliyyətdə uğurlu tətbiqi üsullarını müəyyənləşdirməkdir.

Klassiklərin fəlsəfənin mahiyyətinə dair fikirləri

Fəlsəfi fikrin təməl sütunlarından biri olan Aristotel fəlsəfənin müdriklik elmi adlandırmış və ona aşağıdakı keyfiyyətləri aid etmişdir: əvvələn, müdrik insan hər bir konkret predmet (xassə, əlaqə və s.) haqqında biliyə malik olmasa da, ümumi mülahizə yürütmək qabiliyyətinə malikdir. Məsələn, qədim dövr filosofları (qədim hind, Çin,

* fəlsəfə elmləri doktoru, prof., BAAU
e-mail: hüseylin1956@rambler.ru

yunan, Şərq filosofları) obyektiv aləm hadisələrinin – təbiət, cəmiyyət əsasında duran konkret qanun və qanunauyğunluqlar haqqında biliyə malik olmasalar da, bütün aləmin qanunauyğun surətdə formalaşması, dəyişməsi və inkişafı haqqında dərin fəlsəfi ideya irəli sürmüşlər (rita, dxarma, Karma-Hind filosofları; daoçin filosofları; loqos, ananksyunan filosofları; tale, qismət-Şərq filosofları). İkincisi, müdrək insan (filosof) hissən qavranılanı, birbaşa təzahürləri yox, insanın hiss üzvlərinə yox, zəkasına müyəssər olanı “arxada gizləneni” dərk edəndir. Üçüncüsü, müdrək insan (filosof) aləm hadisələrində olan səbəbləri aşkarlayan və onu öyrədəndir. Dördüncüsü, fəlsəfə birbaşa xeyir gətirən bilik sahəsi deyildir, fəlsəfi idrak özlüyündə xeyirli olan prosesdir. Beşincisi, fəlsəfə digər bilik sahələrində üstün olan, onları yönləyən, prinsipləri onlar üçün aydınlaşdıran bilik sahəsidir. Konkret elmlər sahəsində edilən hər bir önəmli kəşf hökmən fəlsəfi təmələ söykənməlidir. Fəlsəfi bilik həmişə təəccübdən doğmuşdur. Əvvəlcə anlaşılmadığından insanlarda təəccüb doğuran və sadə səbəb-nəticə əlaqələri təəccüb doğurur. Ona görə də onların gerçək məzmununu aşkarlanmağa çalışılırdı. Sonradan Aydın, Günəşin, səma cisimlərinin, bütövlükdə kainatın quruluşu, mövcudluğu və inkişafı təəccüb doğururdu. İlk astronomik, kosmonomik, dini, mifoloji təsəvvürləri yaranması zəminində də həmin təəccübə cavab axtarılması dururdu. Deməli, fəlsəfi biliyin özək sütunu aləmdə mövcud olan, predmet və hadisələrin gerçək səbəblərinin axtarışdır. Tomos Hobbsa görə, fəlsəfə, yəni təbii zəka, hər bir insana fitri xasdır, çünki hər kəs hansısa şeylər haqqında müəyyən qədər düşüncə (15). Yəni ümumiyyətlə, insanın düşüncə obyektinin nə olmasından asılı olmayaraq (əxlaq, siyasət, biznes, idarəetmə və s.) bu düşüncə idrakın müəyyən səviyyəsində onu fəlsəfi aspektlərlə üz-üzə qoyur. “Fəlsəfə hər hansı bir şeyi yaradan səbəblərdən çıxış edərək onun nəticələrini tədqiq edən, yaxud tərsinə, nəticələrin idrakına söykənərək, onu törədən səbəbləri dərk etməyə cəhd edən” bir elmdir. Həqiqi fəlsəfə təkcə layiq olduğun şöhrəti ayaq altına atmamaqdan deyil, öz xoşbəxtliyini bu şöhrətdən asılı etməməkdən ibarətdir (14). Hər bir fəlsəfənin başlanğıcında təəccüb durur (13). Fəlsəfənin mənası ən aydın görünəndən başlayaraq, ən paradoksalla qurtarmaqdan ibarətdir (11).

Didroya görə isə, tarixən filosoflar da, ruhanilər də bir-biri haqqında həmişə bir-biri haqqında xoş olmayan fikirlər söyləmişlər. Lakin filosoflar heç vaxt ruhaniləri öldürməmişlər. Ruhanilik isə çox filosofları öldürmüşdür (16). Şepenhauerin fikrincə, teologiyanın başlanğıcında qorxu, fəlsəfə də isə saf və təmənnəsiz təfəkkür durur. Əgər insanlar xoşbəxt olsaydılar, onda teologiya lazım olmazdı. Əksinə, dünyada heç bir əziyyət və ölüm olmasa da, fəlsəfə dahi ağılların tələbatı olacaqdır, çünki aləmi dəyişdirərək mənimsəyən insan daim mahiyyət və həqiqət axtarışındadır. Fəlsəfəni iqtidarın baxışları ilə uyğunlaşdırmaq, bu yolla da onu pul və vəzifə əldə etmək vasitəsinə çevirmək fikri isə aqlığı və susuzluğu dua ilə səngitməyə bənzər (16). Gətirdiyimiz bütün bu fikirlər fəlsəfənin insan və cəmiyyət üçün zəruri və gərəklili olmasını vurğulamaqla yanaşı göstərir ki, fəlsəfənin cəmiyyət həyatındakı rolu üç sütuna – həqiqətə, xeyirxahlığa və gözəlliyə söykənir. Təfəkkürdə və cəmiyyətdə bu keyfiyyətlərə ehtiyac davam etdiyi müddətcə fəlsəfəyə də ehtiyac davam edəcəkdir.

Şumerlərin dini dünyagörüşü

Dini dünyagörüşünün ilkin başlanğıcda mifoloji dünyagörüş ilə eynilik təşkil etməsi, varlığın emosional hissi qavrayışla bağlılığına və mifologiyanın ideya platformasına əsaslanmış, sonrakı inkişaf mərhələsində isə, fikrin adlar formasına istinad edilmişdir. «Din» termininə 250-dən çox tərif verilmişdir. Məsələn, Roma yazıçısı, mütəfəkkiri Mark Siserona görə din sözü «relegere» felindən götürülmüş, mənası arxaya getmək, geriye dönmək, yenidən oxumaq, seyr etməkdir. Vicdanlı, namuslu, mömin mənasını bildirən din sözü latınca «religio» sözündən götürülmüşdür. «Din» termini iki mühüm

mənaya malik olub və etimologiyası «reliqare» (birləşdirmə, əlaqələndirmə ittifaq) sözünün etimologiyası ilə əlaqəlidir. İnsan ruhunun hər hansı Ali reallıqla (Tanrı, mütləq, Atman, kosmik zəka və s.) ünsiyyət praktikasıdır. İkinci mənəbə isə dinlərin konkret növləri ilə bağlıdır. Dini dünyagörüş ikinci anlamda qəbul olunmuşdur. İnam insan idrakinin və təbiət qanunlarının tənzimlənə bilməyən fəvqəltəbii, səbəbsiz və izaholuna bilməyən mövcudluqlarını, varlığını inandırmaq, məzmun və mahiyyəti qəti müəyyənləşdirmiş adət və etiqadlar, müqəddəs kitablar və s. dini dünyagörüşünün əsas ünsürləridir.

Dinə verilmiş təriflər bu və ya digər fəlsəfi cərəyanların ilkin müqəddəm şərtlərindən asılılığı ilə yanaşı, bəzən konkret-elmi əsaslarına görə də fərqləndirilir. Dinə sosioloji, etnoloji, biopsixiki, psixoloji və başqa tərifləri də verilmişdir. Dinə tərif verərkən deskriptiv (empirik əlamətlərin sadalanması), genetik («təsis» amillərinin aşkar olunması), semantik (dini işarə- simvolların aşkarlanması), struktur (invariant strukturların aşkar edilməsi) və s. üsullardan istifadə olunmuşdur.

Din təbii həyatın formalarından biri, dünyanın cəmiyyət, müəyyən sosial qrup, fərd tərəfindən praktik-mənəvi mənimsədilməsi üsuludur. O, zəruri olaraq cəmiyyətin, insanların təşəkkülü prosesinin gedişində meydana gəlir, onların mahiyyət və mövcudluqlarının müəyyən aspektini təşkil edir. Din Kosmosun, Yer planetinin, bəşəriyyətin, sosial qrupların, fərdlərin müəyyən tərəflərində ilkin şərtlərə malik olur və köləlilik, asılılıq, hegemonluq və s. xüsusiyyətlərdə təzahür edir. Bu, insanlar, insan-təbiət münasibətlərinin tənzimlənməsində meydana gəlmişdir.

Dinin ünsür və strukturları tarixi prosesin gedişində yaranmış və dəyişmişdir. Bəşəriyyətin ilkin ibtidai dövrlərində etiqadlar deyimlərlə əlaqədar olduğu üçün sərbəst fəaliyyət sahəsi olaraq ayrılmamışdır. Fetişizm, totemizm, magiya, animizm və s. ibtidai dinə daxil idi. Din sonrakı inkişafda mənəvi həyatın formalarından biri kimi strukturlaşır, ünsürləri və onlar arasındakı münasibətlər müəyyənləşdirilir. Dinin strukturuna aşağıdakı ünsürlər daxildir: 1) dini şüur; 2) ibadət, pərəstişlə bağlı fəaliyyət; 3) ayin, mərasim və s. arasındakı münasibətlər; 4) dini təşkilatlar.

Dinin məzmunu dini şüurun məzmununu yaradır. Dini şüura xəyali olaraq obrazların yaradılması, inam, gerçəkliyin məzmununun xülyalarla və simvollarla əlaqələndirilməsi daxildir. Bütün bunlar dini dünyagörüşün əsasını təşkil edən parametrlərdir. Dünyagörüşün mifoloji və dini tipləri demək olar ki, əksər insan kütləsini əhatə edir. Bu tip dünyagörüş bütün xalqların inkişafının müxtəlif dövrlərində meydana gəlmiş, xarakterlərinə görə fərqlənmişdir. Əgər mifoloji dünyagörüşün xarakterik xüsusiyyətlərindən biri və önəmlisi, sadələşmədirsə, eyni bir predmetə müxtəlif adlar mənimsədildisə, fikrin predmeti ilə fikir bir-birindən ayrılmışdırsa, fərqləndirilmişdirsə, dini dünyagörüşündə nəinki eyni bir predmet, hətta predmetlər çoxluğu eyni bir adla mənimsədilirdi.

Miflərin qnoseologiyası

Mif və fəlsəfə arasında müəyyən genetik əlaqə – məntiqi dəlil, sübuta əsaslanan əlaqədir ki, bunun kökündə müdriklik durur. Mif insanların özlərinin onları əhatə edən dünyaya, ətraf mühitə münasibətini və sosial münasibətlərin müəyyən tamlığına nail olmağı ifadə edən fikir formalarından biridir. Bu dünyanın meydana gəlməsi, təbii nizam-intizamın mənası haqqında suallara fantastik cavablardan ibarət fikir formasıdır. Miflər vasitəsilə fərdi insan mövcudluğunun məzmunu və təyinatı müəyyənləşdirilir. Dünyanın miflər vasitəsilə təsviri dini təsəvvürlərlə qırılmaz tellər ilə bağlıdır, burada bir sıra irrasional ünsürlər mövcuddur, təbiətin antropomorfizmi ilə şəxsləşdirilmiş qüvvəsi bir-birindən fərqləndirilmişdir. Bununla yanaşı, bu miflərdə insanların əsirlər boyu əldə etdikləri təcrübə əsasında insan cəmiyyəti və təbiət haqqında biliklər əksini tapmışdır. Miflərin diferensiasiyaya məruz qalmayan tamlığı cəmiyyətin sosial-iqtisadi strukturu-

runda, qədim şəhər-dövlət şəbəkəsinin mərkəzləşməsi prosesindəki siyasi güclərin dəyişməsi inikas olunmuşdur. İnsan və onu əhatə edən təbiət qüvvələri haqqında yeni məlumatların təzahürünün mühüm şərtlərindən biri və vacibi dərinləşən əmək bölgüsü və sinifli cəmiyyətin formalaşmasıdır. K.Marks və F.Engels “Alman ideologiyası” əsərində bu anı istənilən nəzəri təfəkkürün ilkin müqəddəm şərti hesab etmişlər: “Əmək bölgüsü o vaxtdan həqiqi əmək bölgüsü olur ki, maddi və mənəvi əmək bir-birindən ayrılmış olsun” (10).

Mifologiyanın strukturuna birincisi, dünyanın mənəvi-praktik mənimsədilməsi üsulu, dünyanın idrakın hissi mərhələsinə müvafiq qavranılması; ikincisi, müəyyən etnosların miflərinin məcmusu; üçüncüsü isə miflər haqqında bilik daxildir.

Mifoloji və dini dünyagörüşlər idrakın adi və düşüncə səviyyələrinə uyğun olduqlarına görə, onlar arasında elə bir ciddi fərq yoxdur. Hər iki dünyagörüşü əslində hissi qavramın, dünya seyrinin nəticələri və onların özləridir. Bunların hər ikisində real mövcud gerçəklik xülyalardan fərqləndirilmir. Bu gün də insan şüurunun yüksək inkişaf etdiyi bir mərhələdə cənnət-cəhənnəm münasibətlərini öz gündəmlərinə gətirən ayrı-ayrı fərdlər, sosial qruplar və cəmiyyətlər hələ də mövcuddur.

Baxıcılar, fala baxanlar, mollalar, keşişlər və s. bu tip insanlar dini şüuru, mifoloji şüuru çox asanlıqla öz tabeçiliklərinə salır və bunlara da inananların sayı durmadan artır. İnam, birincisi, obyektiv mövcudluqda hipostazlaşdırılmış (hər hansı xülyaya, yalana, illüziyaya, mücərrəd təsəvvürə) əlamətə müstəqil obyektiv xarakter vermək, mövcudluğu yaratmaq, məsələn, cənnət-cəhənnəm və s.; ikincisi, bu cür mövcudluqla əlaqəyə girmək, ünsiyyət yaratmaq imkanı, eyni zamanda onlardan kömək ummaq və arxa durmaq; üçüncüsü, dini təsəvvürlərin, baxışların, ehkamların və s. doğruluğu, dini yazılarda əks olunan məlumatların həqiqətən mükəmməlliyinə; beşincisi, dini nüfuz sahibləri: şeyx, molla, keşiş və s.- də özünü göstərir.

İstənilən qnoseoloji tədqiqat işlərində subyektin obyektə təsiri və izahetmə problemi həmişə ön planda olmaqla, bir sıra məsələlərin qoyuluşu və həllini tələb edir. Bu günə çatdırılmış miflərdə subyekt və obyekt arasındakı münasibətlərdə aydınlığın olmaması fikrini irəli sürən müəlliflər çoxluq təşkil edir. Onların gəldiyi qənaətə görə, subyekt rolunda ayrı-ayrı fərdlər deyil, xalq yaradıcılığı oynayır, obyekt isə subyektə tam aydınlığı ilə verilmir. Təbii ki, əgər bunu belə qəbul etsək, miflərin qnoseoloji funksiyalarından danışmağa dəyməz.

Bununla yanaşı, hesab etsək ki, miflər obyektin təsvirini və izahını vermirsə, onda onun gələcək nəsillər üçün hansı idraki əhəmiyyətlər daşdığı məlum olmur. Bunlardan biri məndəki təsvir və izahın reallığa uyğunluq dərəcəsidir. Reallığın özü obyektə, yoxsa subyektə aiddir? Digər tərəfdən məndə göstərilən təsvir və izah hansı dərəcədə obyektə, yaxud subyektə şamil edilməlidir? İnsanların idraki fəaliyyətində tez-tez belə suallar müşahidə olunur: bir tərəfdən obyekt bütün şəffaflığı, aydınlığı ilə subyektin sərəncamına verilir, digər tərəfdən isə subyektin obyektə qavramaq qabiliyyətinin dərəcəsi yüksəkdəmi olur? Qeyd etmək yerinə düşər ki, obyekt heç bir zaman heç bir məkan müstəvisində aydın və şəffaf olmur və bu şəkildə də subyektin sərəncamına verilmir. Eyni zamanda subyektin dərk etmə qabiliyyəti, hissetmə, düşüncə və təfəkkür tərzləri də müxtəlif olur. Mifləri xalq yaradıcılığının məhsulu hesab etmək və yaxud, xalq yaradıcılığını subyekt rolunda götürmək kökündən yanlışdır. Çünki hər etnosun yaratdığı miflər konkret fərdin yaradıcılıq məhsuludur və yarandığı andan nəsildən-nəslə məhz xalq yaradıcılığı sayəsində ötürülür.

Deyilənlərlə yanaşı, əgər hesab etsək ki, mifologiyada subyekt obyektə fərqlənir, onda onun qnoseoloji əhəmiyyətindən danışmaq nonsensdir. Bu suala müxtəlif cavablar olmuşdur. A.F.Losefə görə, mif ibtidai insan fəaliyyətinin cəmiyyəti izah və ya anlamağa cəhddir. Deməli, o, idraki funksiyanı yerinə yetirə bilməz (6, s. 457-458)

F.X.Kissidi hesab edir ki, hər cür mif kortəbii və ən sadə izahın məhsulu olduğuna görə, o, elm və fəlsəfənin ilkin forması ola bilməz (2, s. 41)

Q.M.Fredenber bele hesab edir ki, mif heç vaxt normal izahat verə bilməz; hər bir normal izah məsələnin dəqiq qoyuluşu və rəşional həllini tələb edər (7, s. 21)

Bu fikirlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, əgər izah, normal, yəni elmi və yaxud fəlsəfi deyildirsə, onda o, izah olunmaz olaraq qalır. Bu fikirlərlə razılaşmaq qeyri- mümkünür. Şumer sivilizasiyası, xüsusilə mifləri ilə uzun müddət məşğul olan bir tədqiqatçı kimi belə qənaətə gəlmişəm ki, bəşəriyyətin ilkin çıxış nöqtəsinin formalaşmasında şumerlər çox mühüm rol oynamışdır. Məhz onların sayəsində bəşəriyyət meydana gəlmiş və inkişaf etməyə başlamışdır. Qədim şumerlər həyat və fəaliyyətlərində dəqiq idarə olunan təsərrüfat və sosial sistemləri, çevik idarəetmə mexanizmini, elmi biliklər (riyaziyyat, astronomiya, ədəbiyyat, dilçilik və s.) şəbəkəsini qurmuş və bunları reallaşdıran şəhərdövlətlərin əsasını qoymaqla, insanlar arasında sosial, iqtisadi, siyasi və s. münasibətləri tənzimləyən qanunlar məcmusunu (Ur- Nammunun qanunları, fermer qaydaları, ailə münasibətlərini tənzimləyən qaydalar) yaratmışlar.

Göstərilən fikirlər ona dəlalət edir ki, şumerlər həm yaratdıqlarını, həm də onların tədbiqi sahələrini aydın düşüncə və təfəkkür tərzinə istinadən həyata keçirmişlər. İrəli sürdükləri ideyalarda məntiqi ardıcılıq, ziddiyətsizlik, ümumiləşdirmə, səbəb-nəticə əlaqələri həmişə müşahidə olunmuşdur. Buradan görünür ki, onların yaratdıqları mif və digər ədəbiyyat nümunələri adi şüurun məhsulu deyildir. Eyni zamanda, onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, şumerlərin hamısı eyni təfəkkür tərzinə malik olmamışdır. Belə ki, maddi və mənəvi əmək bölgüsü yeni sosial qrupların meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu sosial qrup profesional şəkildə “xalis” nəzəriyyə ilə məşğul olur. Şumerlərdə mirzələr, həkimlər, baxıcılar, kahinlər söylənilən tərtib sosial qruplardır. Gil üzərində yazılmış gilqameşlərdən aydın olur ki, müxtəlif bilik sahələrinə aid yazılar mirzələr tərəfindən həyata keçirilmişdir. Sosial qruplar içərisində Şumer tanrılarına xidmət göstərənlər daha xüsusi statusa malikdirlər. Onların dünyanın mifoloji dünyagörüşü çərçivəsində izahı və modifikasiyası onların siyasi və iqtisadi maraqları dini təsəvvürlərdə öz əksini tapmışdır. Bu miflərdəki təsəvvürlər sitayişin bir hissəsi olmaqla həyata keçirilir. İnsanların əldə etdikləri təcrübə biliklər toplumunun meydana gəlməsinə, bunların arasında qanunauyğun əlaqələrin aşkar edilməsi, yeni-yeni elmi fənlərin meydana gəlməsinin müqəddəm şərtlərini yaratmaqla nəzəri təfəkkürün inkişafına təsir göstərmişdir. Yəni fəlsəfədə, xüsusi halda mifologiyada yayılmış “miflər heç bir elmi və fəlsəfi biliyin əsası ola bilməz” fikrinin məntiqi əsası yoxdur. Şumerlərin “dünyanın yaranışı”, “insanın yaranışı”, “qızıl əsr və onun süqutu”, “Enanna və onun nişanlıları” və s. mifləri ilə tanışlıq fikrimizi bir daha təsdiqləyir. Bu miflər məsələlərin qoyuluşu və həlli baxımından orijinallığı ilə fərqlənir. Məsələn, “dünyanın yaranışı” mifində dünyanın yaranması, onun dörd başlanğıcı, idarəetmə sistemi, ailə-məişət münasibətləri və s. öz əksini tapmışdır. Bu ideyalar qədim Yunan fəlsəfəsinin, xüsusilə Platon, Aristotel fəlsəfəsinin və ondan sonrakı filosofların yaradıcılığının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Başqa miflərində kosmoqoniya sahəsində irəli sürdükləri ideyalar, məsələn, heliosentrik sistemin yaradılması ideyası sonralar Qaliley, Kopernik, Kepler və başqalarının əsərlərindən məharətlə istifadə olunmuşdur. “Qızıl əsr və onun süqutu” mifindəki fikirlərin sonralar Karl Marksın elmi kommunizm, elmi sosializm ideyalarının formalaşmasında məntiqi əsasa malik olduğunu görməmək ədalətsizlikdir.

Müasir alimlərin sərəncamında nəzəriyyə və metodoloji qaydalar, idraki üsullar, elmi-tədqiqat laboratoriya və institutlar şəbəkəsi olmasına baxmayaraq, onlar qədim şumerlər kimi təbiəti hiss etmək, duymaq və anlamaq qabiliyyətində deyildir. Hal-hazırda elmi bilik müasir tələblər səviyyəsinə uyğun inkişaf edir, yeni-yeni kəşflər edilir, elmin praktik sahələr şəbəkəsi genişlənir. Ancaq buna baxmayaraq, müasir insan təbiətə o qədər

də yaxınlaşa bilmir və hadisələr qarşısında aciz qaldığı görünür. Eramızın ayrı-ayrı dövrlərində müxtəlif xarakterli kəşflər edilmiş, konsepsiya və nəzəriyyələr formalaşmış, metodoloji qaydalar yaradılmış, təfəkkür və düşüncə tərzləri dəyişmişdir. Ancaq bunların ömrü zaman baxımından o qədər də uzunmüddətli olmamışdır.

Şumerlərin yaratdıqları sivilizasiya nümunələri, irəli sürdüyü fikirlər sonralar sossublimate çevrilsələr də, bu gün istək və arzularımızdan asılı olmayaraq, bizim elmi gündəmə daxil olmuşdur. Məlumdur ki, elmi biliyin əsas funksiyaları insanın özü də daxil olduğu təbiət hadisələrini təsvir və izah etmək, anlamaq və qabaq söyləməkdir. Odur ki, Şumer təfəkkür və düşüncə tərzinin məhsulları daha dayanıqlı olmuş, nəsil-dən-nəslə ötürülmüşdür. Deməli, şumerlər müasir həmkarlarından daha dərin düşüncəyə və zəkaya malik olmaları ilə fərqlənmişlər. Məhz onların yaratdıqları epik poemalar, tanrılar sistemi, siyasi sistem, qanunlar toplusu, riyaziyyat, kosmoqoniya, linqvistika və s. elmi biliyin inkişafında ya birbaşa, ya da dolayısı istifadə olunmuşdur. Bu baxımdan müasir alimlər şumerlərə minnətdar olmalıdır. Çünki onlar yaratdıqları ilkin çıxış nöqtəsini, yanaşma üsulunu özləri gündəmə gətirmişlər. Nəticə belədir: şumerlər məsələnin qoyuluşu, həlli və digər sahələr üzrə başqalarından əsaslı şəkildə fərqlənmişlər.

Totemizmin meydana gəlməsi ilə şumerlərin qnoseoloji imkanları genişləndi. Bu da, insanlarda öz bütövlüyünü, tamlığını təbiətdən kənarında yox, onunla yaxın təmasda olmasını göstərdi. İnsan ilə təbiətin tamlığının dərk edilməsi, insanların özlərini və dünyanı dərindən anlamasına və əvvəllər məlum olmayan yeni münasibət və əlaqələrin aşkar olunmasına gətirib çıxardı. İnsanlar idraki fəaliyyətlərinin tətbiq sahələri, istehsal fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi və məzmununun zənginləşdirilməsinə güclü təsir etdi; maldarlıq və əkinçiliyin, peşə hazırlığı və sənətkarlığın intensiv inkişafını da sürətləndirdi. Bunların sayəsində də insanlar arasında sosial münasibətləri tənzimləyən icma kollektivlərinin formalaşması icma daxilində münasibətlərin adət-ənənə və qaydaların tənzimlənməsi zərurətini gündəmə gətirdi. Adət və ənənələrdə bitkilərin əkin yerləri və heyvanların çoxaldılması üsulları, ova icazə və qadağaların qoyulması, ov ətindən yemək hazırlanması və s. haqqında biliklər qeydə alınır və nəsil-dən-nəslə ötürülürdü.

Totemizm insanların idraki fəaliyyətində əsas diqqəti dünyanın predmet və hadisələrinin təsvirini və izahını verməyə yönəldirdi. Məsələn, şumerlərin “dünyanın yaranışı” mifində əvvəlcə Nammu, An, Ki, Enlil və başqa tanrıların necə meydana gəlməsinin təsvirini verir, sonra isə onların fəaliyyət istiqamətlərinin izahını göstərir. Onların adı çəkilən və digər miflərində ön planda təsnifləşdirməyə əsaslanan təsvir və səbəb-nəticə əlaqələrinin izahı durur.

Şumerlərin apardıqları təsnifləşdirmələr, bütün təbiət hadisələrini və insan həyatının tərəflərini əhatə edir. Elmi biliyin inkişafından məlumdur ki, heç bir təsnifat idrakın abstraktlaşdırma fəaliyyətindən kənarında reallaşa bilməz. Çünki insanların idraki fəaliyyətinin özü də abstraktlaşma və ümumiləşdirmənin, o cümlədən abstrakt və konkretin, analiz və sintezin, induksiya və deduksiyanın, ümumi və xüsusiyyətin və s. qarşılıqlı əlaqə və təsiri fonunda həyata keçirilir.

Qədim şumerlərin idrak imkanlarının genişləndirilməsində animizmin meydana gəlməsi mühüm rol oynamışdır.

Anima (lat. Anima - ruh) ruhlara inamla bağlı termdir. Bu termini ilk dəfə ingilis etnoqrafı R.E.Teylor tərəfindən elmə gətirilmişdir. Onun fikrincə, animizm ibtidai İcma dövründə insanların inamını təsvir etmək üçün meydana gəlmişdir. Birinci animistik inam şumerlərdə yuxu, xəyal, qarabasma, xəstəlik, ölüm, təbiət qüvvələri qarşısında acizlik və s. hadisələrlə bağlı sıxıntılar insanların canında yerləşərək və insanlar öldükdən sonra onların bədənini gəzib-dolaşan ruh haqqında təsəvvürləri formalaşdırdı. Bununla yanaşı, ətraf gerçəkliyin hadisə və predmetlərini canlandırmaq, ruh vermək, təcəssüm etdirməklə bağlı miflər yaratmışlar. Onlar dəhşətli təbiət qüvvələri, bitkiləri, canlıları və dünyasını

dəyişmiş əcdadların ruhunun mövcudluğuna inanmış və bunun əsasında öz dini sistemlərini qurmuşlar.

Şumerlər öz mənəviyyatını duymaqla nəinki bütövlükdə bədən, həmçinin hər bir bədən üzvünün, müxtəlif xəstəliyin ruhlar tərəfindən yarandığına inanırdı. Şumerlər bütün ruhların insan simasında olmaqla bütün dünyanı gəzməsi və bununla da dünyanı nizama salmaq haqqında təsəvvürləri formalaşdırmışlar. Ruhların təkcə ürəkdə, qəlbə, ciyərdə, mədədə yox, hətta təbiət hadisələrində təzahür etməsinə də etiqad güclü idi. Şumer miflərində ruhların insan kimi şüurlu, yaradıcı və dağıdıcı gücdə olması göstərilmişdir.

Həyatın özünə belə, yaradıcı, məhvedici isə dağıdıcı gücün təzahürü kimi baxılmışdır. Həyatla ölüm arasında daimi mübarizə olduğu öz əksini tapır.

Şumer miflərində insandan nəinki onun bioloji xassələri, həmçinin psixiki vəziyyətləri, hətta psixiki funksiyaları abstraktlaşdırılır. Kainat sadəcə obrazlara görə deyil, insan ruhlarına görə də modelləşdirilir. Abstraktlaşma prosesində analiz və sintez, induksiya və deduksiya, ümumiləşdirmə və təsnifləşdirmə və s. kimi idrakın sonrakı imkanları da genişlənirək zənginləşir. Bununla da dünyanın izahınında səbəbiyyət əlaqələrinin aşkar edilməsi istiqamətində insanların idrak fəaliyyətinin məhsuldarlığı artır.

Adətən, hadisələrin qarşılıqlı əlaqə və səbəblərinin səbəbinin dərk edilməsini sehrbazlıq, ovsunçuluq və cadugərliklə bağlayırlar.

Fəlsəfə və mifologiya

Mifologiya (yun. mythos-əfsanə, nağıl; loqos-təlim) ictimai şüurun forması olmaqla, insanların təşəkkülü və inkişafının ilkin mərhələsi üçün xarakterik olan təbiət və sosial gerçəklik hadisələrinin anlam üsulu haqqında təlimdir. Mifologiyanın arxaik (yun. archdios – qədim) mərhələsində insanların heyvanlardan və yaxud heyvanların insanlardan əmələ gəlməsi motivi üstünlük təşkil edir. İnsanlar arasında qəbilə münasibətlərinin təşəkkülü mərhələsində totemik (ing.totem - onun cinsi) təsəvvürlər formalaşır. Ən arxaik tayfaların miflərində təsvir olunan qəhrəmanlar-totemik ulu babalar ikili – antropomorf və zoomorf təbiətə malik olur. Başqa sözlə, onlar bir tərəfdən insan qruplarının, digər tərəfdən isə heyvanların və yaxud bitkilərin əcdadları olur. Mifoloji dünyagörüşü fəlsəfəyə doğru gedən yolda ilkin mərhələdir. Dünyagörüşünün bu səviyyəsində insanlar təbiət hadisələrini izah edir, insanlar arasında sosial münasibətləri tənzimləyən qanunlar və bu əsasda universal baxışlar sistemini formalaşdırır.

Müasir dövrə çatmış ən qədim dövrə aid miflərdə təsvir olunan hadisələrə, daha doğrusu, baxışlar sisteminə genetik və funksional yanaşsaq, bir tərəfdən mifi yaradan etnosun bəşəriyyətin inkişaf tarixində yeri və rolunu, statusunu, digər tərəfdən isə qonşu etnoslarda sivilizasiyanın inkişafına təsir mexanizmini müəyyənləşdirmiş olarıq. Məlumdur ki, sivilizasiyanın inkişaf səviyyəsi müxtəlif etnoslarda həmişə rəngarəng olmuşdur. Bununla yanaşı, bütün xalqların mif yaradıcılığında ümumi, qanunauyğun bir əlaqə vardır. Mifoloji dünyagörüşdə insan öz şüurundan ayrılmır, predmet və predmetin obrazı, subyektiv və obyektiv cəhətdən fərqləndirilmir, fəaliyyət prinsipləri fəaliyyətin özündən ayrılmır. Nəsnələrin mahiyyəti onların mənşəyinə şamil edilməklə izah olunur, eyni bir nəsnə müxtəlif adlara malik olur, müxtəlif predmetlərə və mövcud olanlara (canlı və cansızlar, heyvanlar və bitkilər, təbiət predmetləri və insanlar və s.) eyni bir ad mənimsədir. Göylə Yer, xeyir-şər, qadın-kişi, gecə-gündüz, həyat-ölüm və s. arasında münasibətlər bu qəbildəndir. Mifologiya insanların mənəvi mədəniyyətinin xüsusi forması olmaqla, insanların ətraf mühitə və öz aralarındakı sosial əlaqələrə münasibətlərin dərk edilməsi və tənzimlənməsinə xidmət etmişdir. Mifoloji şüur subyektivliyi bir-birinə uyuşmayan ziddiyyətli fikirlərin birləşdirilməsinə görə fərqlənmişdir. Mifoloji dünyagörüşü dini eti-

qadları, elmi biliyin rüşeymlərini, subyektiv-bədii adı, obyektiv-bədii, sosial, siyasi, fəlsəfi təsəvvürləri özündə ehtiva edir. Tarixən nağıl, dastan, əfsanə, əsatir və müxtəlif deyim formaları miflərin ifadə forması olmuşdur.

A.F.Losev, F.K.Kessidi, O.M.Freydenberq və başqalarının iddia etdikləri kimi, miflər qarşıya qoyulan məsələni dəqiq və dürüst qoya və rəşional həll edə bilməz. Onların bu fikri həm predmet qiyməti, mənası və həm də məzmununa görə absurddur. Sual olunur: Əgər, şumerlər hadisələr arasındakı münasibətləri təsvir və izah edə bilmirdilərsə, onda təbiət hadisələrini miflərdə necə təsvir və ifadə edə bilməşlər? Şumerlərin miflərinə diqqətlə yanaşsaq görürük ki, onlar obyekt və subyekt, söz və nəsnə, doğru və yalan, xeyir və şər, həqiqət və yanılma, fikir və gerçəklik, xülya və reallıq arasında fərqləri müəyyən-ləşdirməklə, harmonik əlaqəni qura bilməşlər. Gerçəkliyin bu inikas üsulunun ümumi qnoşoloji əsası vardır. Bununla bağlı iki məsələ ortaya çıxır: birincisi, insan təbiəti dəyişdirmək, dərk etməklə, özünü dərk edir, dəyişir; ikincisi, insan öz daxili aləmini an-lamaqla, xarici aləmi duya bilir. Bunlardan birincisi fəlsəfi xarakter daşısa da, ikincisi mifoloji yanaşmadır. Hadisə və predmetlərə məkan müstəvisi ilə zaman oxunun kəşif-məsində fəlsəfi və mifoloji yanaşma tərzləri nəinki bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir, həm də bir-birini tamamlayır. Mifologiya hər cür idrakın, yaradıcılığın zəruri ünsürüdür. Baş-qa sözlə desək, mifologiya elmi idrak üçün ilkin müqəddəm şərtlərlə təmin edir, dayanıq-lığı qoruyur. Təfəkkürün mifoloji düşüncə təzi idrakı fəaliyyətin ilkin çıxış nöqtəsi ol-maqla, onun istiqamətinin müəyyən-ləşdirilməsində zəruri ünsür kimi çıxış edir. Başqa sözlə desək, miflər sayəsində fəlsəfi, xüsusi halda elmi idrakın universal prinsip, üsul və qaydaları gündəmə gətirilmişdir (6; 7; 10)

Tarixi baxımdan miflər biliyin inkişafının ilkin dönüş nöqtəsidir. Xarici aləmin predmet və hadisələri haqqında ilkin təsəvvürlər miflərdə «kristallaşmış», sonra isə insanların əməli fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə şamil edilmişdir.

Müxtəlif etnoslar tərəfindən yaradılmış miflərdə dünyanın meydana gəlməsi, onun quruluşu, tarixi inkişafı tanrı-yarımtanrı-insan triadası fonunda izah edilmişdir. Bununla yanışı, bu cür miflərdə ulu əcdad ana (dəniz, okean), ondan törəyən Göy-Yer tanrıları və onların münasibətlərindən başqa tanrıların törəməsi, meydana gəlməsi, həmçinin, insan-ların torpaqdan yoğrulması və s. təsəvvürlər öz əksini tapmışdır. Məsələn, qədim şumer-lərdə ulu ana Nammu (okean, dəniz), onun övladları An (Göy) və Ki (Yer) olmuşdur. Sonra isə An və Kidən digər tanrılar (övlad tanrı, nəvə, nəticə, kötücə tanrılar), başqa sözlə, *anunakilər* meydana gəlmişdir.

Qədim Misir miflərində ilk başlanğıc olaraq Aptumi (su) ulu əcdad ana və ondan Şu (Göy) və Tefnut (Yer) və onların törəmələri olmuşdur. Qədim Çin miflərində Böyük Başlanğıc kimi Hun-tun qəbul olunur, Tyan və ya Şandi (Göy), Kayti (Yer) kimi gö-türülmüşdür. Qədim dövr miflərində nəhənglər dünyada insan fəaliyyətlərinin üsul və normalarını müəyyən-ləşdirir. Məsələn, Qədim Şumer, Qədim Hindistan, Qədim Çin və digər etnosların miflərində ulu əcdadlar antropomorf (yun.anthropos – insan +yun. morphe – forma, yəni insanabənzər, insanaoxşar) şəklində təsvir olunur. Antropomorf nəhənglər öldükdən sonra Yer, Göy, heyvan, bitki və insanlar meydana gəlir. Məsələn, belə nə-hənglər Şumer miflərində Gilqameş, hind miflərində Puruşa, Çin miflərində Pançu, Misir miflərində isə Ptaha və Sehmet kimi verilir. Pançu öldükdən sonra sümüklərindən daş və qızıl, bədənindəki tüklərdən bitkilər, başındakı tüklərdən ulduzlar, gözlərindən ay və günəş, tərindən kəniz və şah, göz yaşından çaylar, damarlarından yollar, nəfəsindən külək, səsindən ildırım, bədənindəki həşəratlardan insan yaranmışdır.

Arxaik düşüncənin xarakterik xüsusiyyətləri, şəraiti və düşüncə təzi alman alimi F.Kliks arxaik düşüncənin dörd xassəsini müəyyən-ləşdirmişdir. Bunlardan birincisi, fər-din onu əhatə edən təbiətlə yüksək səviyyədə birləşdirilməsidir. Bilavasitə və həmişə fiziki aləm və bioloji mühitlə mübarizələrdə ayrı-ayrı insanlarda bu qüvvə haqqında

emosiyalar formalaşır. Belə təsəvvürlərdə heyvanların, bitkilərin insanlar kimi söhbətləri və s. əks olunurdu. İkincisi, fərd və sosial qrupların, qəbilələrin yüksək inteqrasiyası fərdlərin qəbilələrdə birləşdirilməsi totemik simvolların və ayınların mühüm şərtlərindəndir. Bu, əcdadlar arasında ümumi arxaik düşüncənin mənbələrindən biridir. Deməli, arxaik düşüncə cəmiyyətlə emosional əlaqəni yaradır. Arxaik düşüncənin üçüncü xassəsi prosesdə yüksək emosionallığı və effektivliyin gərginliyi ilə əlaqədardır. Dördüncü xassə isə yaddaşın məzmununda təxəyyül fərdiyyətinin əks olunmasıdır (3, s. 152-153). Deməli, arxaik düşüncə 1) fərdin təbiətdə; 2) fərdin qəbilə daxilində; 3) fərdin təbiət qüvvələri qarşısında acizliyi, qorxunun, effektivliyin meydana gəlməsi; 4) emosional fəaliyyətin tamlığı yaddaşın məzmununda əks olunması ilə əlaqədardır. Müəllif arxaik düşüncənin funksiyalarına iki cəhətdən yanaşır. Bunlardan birincisi təbiət hadisələrində, təsirlərdə dərk olunmayanlar, yenilərin məlumatlar vasitəsilə interpretasiyası, ikincisi isə, bircə yaşayış tərzilə əlaqədardır (3, s. 154-155). Arxaik düşüncə tərzilə ilk dəfə olaraq şumerlərdə təşəkkül tapmış və inkişaf etmişdir. Onda belə bir sual ortaya çıxır: şumerlər kimdir? Onların arxaik şüurunun xüsusiyyətləri hansı əlamətlərdən ibarətdir? şumer mədəniyyətinin yaranması və inkişafı, dünya elminə onların verdikləri töhfələr haqqında, şumerşünasların dünya ölkələri alimlərinin bir-birindən maraqlı əsərləri işıq üzünə görmüşdür.

Şumer arxaik təfəkkürünün üfüqlərində

Şumerlər onları əhatə edən dünya, insan və təbiət, insan və insan münasibətləri haqqında təsəvvürləri yaratmışdır. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunmuş qədim mədəniyyət bu cür baxış və təsəvvürlərin olmasına dələlət edir. İbtidai istehsal üsulu və cəmiyyətin təşkili forması, həmçinin mədəniyyətin inkişaf səviyyəsi onun daşıyıcılarının dünya görüşü haqqında məlumatlar verir. Məhsuldar qüvvələrin inkişafının xarakteri və cəmiyyətin istehsal münasibətlərinin mürəkkəb strukturu bir daha sübut edir ki, həmin dövrdə insana və təbiətə təsir edən qüvvələrin qanunauyğunluğu, həmçinin dünya haqqında bilik və təcrübə hansı səviyyədə olmuşdur. Məhsuldar qüvvələr və istehsal münasibətləri arasındakı əlaqənin dərinləşməsi və əhatə dairəsinin genişlənməsi daha mürəkkəb strukturlu sinifli cəmiyyətin formalaşmasına gətirib çıxardır. Yekunda insanlar arasında əmtəə mübadiləsi, əmək bölgüsü və s. istehsalın daha çevik təşkilinə və piktoqrafik yazıların meydana gəlməsinə səbəb oldu. Gil lövhələr üzərindəki piktoqrafik yazılar vasitəsilə ilk dəfə təsərrüfat və işgüzar işlər qeydiyyata alınır. Sonralar piktoqrafik yazılar fikirlər dünyasını əhatə etməyə başladı. Piktoqrafik yazıların meydana gəlməsi fəlsəfi fikrin formalaşmasına gətirib çıxardı. Bu özünə məxsus anlayışlar sistemindən ibarət dünya görüşü idi. Bu sistemdə varlıq və dünyanın mövcudluğu problemi, dünyanın dərk edilməsi haqqında məsələlər öz həllini tapmışdır. Bu sistem üç mühüm ünsür vasitəsilə strukturlaşan bütöv tamsdır. Bunun birinci səviyyəsində miflərə əsaslanan dünya görüşü, ikinci dini təsəvvürlər əsasında formalaşan dini dünya görüşü, üçüncü isə riyaziyyat, kosmologiya, tibb, təhsil və elmin digər sahələri əsasında formalaşan elmi dünyagörüşüdür.

Şumerlərin İkiçayarasında oturaq əkinçiliklə məşğul olması, suvarma sistemlərinin yaradılması və inkişafı prosesi onların sinifli cəmiyyətinin mədəni inkişafına güclü təsir etmişdir. Çünki İkiçayarasına məxsus olan spesifik təbii şərait əmək bölgüsü prosesini çevikləşdirdi və bununla da sosial qrupların daxilində onların diferensiasiyasını sürətləndirdi. Dərinləşən əmək bölgüsü, sənayenin və ticarətin inkişafı, əməyin sonra ixtisaslaşması əhalinin şəhərdə mərkəzləşməsinə gətirib çıxardır. İnsanların maddi həyatlarında baş verən dəyişikliklər ya birbaşa, ya da dolayısı insan şüuruna və dünya görüşünə intensiv şəkildə təsir etməyə başladı. Bütün bu faktorlar, yeni-yeni təsərrüfat fəaliyyətləri insanları təbiətin qanunauyğun əlaqələrini aşkar etməyə və anlamağa vadar etdi. Geniş həcmli suvarma sistemlərini, möhtəşəm sarayların, zikkuratların, məbədlərin tikintisi, sənayenin inkişafı və kənd təsərrüfatının intensiv cücəklənməsi paralel olaraq onların bilik

və təcrübəsinin məzmununa görə dərinləşməsinə və həcmə görə genişlənməsi məsələsinin ortaya qoydu. Şəksiz bu prosesin özü bilik sahəsində yeni terminologiyanın, adların və demək mümkündürsə anlayışların ilk rüşeymlərini yaradılması tələbini irəli sürdü.

İnsanların maddi həyatlarındakı sosial təbəqələşmə də onların şüurunda təbəqələşməni yaratmağa başlamışdır. Bu cür təbəqələşmə nəticəsində mövcud bilik riyaziyyat, həndəsə, ədəbiyyat, dil, kosmoqoniya və s. sahələr üzrə diferensiasiya olunmuşdur. Bu prosesin hər bir diferensiasiya olunmuş bilik sahəsinin anlayış kateqorial aparatından kənarında təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Gerçəkliyə diferensial real yaşamanın irrasional yaşamaqdan fərqi ondan ibarətdir ki, tədqiqata məruz qalan obyekt ayrı-ayrı hissələrə ayrılır və onların məna, məzmun əlamətləri müəyyənləşdirilir. Burada ayrı-ayrı hissələrin muxtar şəkildə, həmçinin bütöv sistemin daxilində ona münasibətdə yerinə yetirdikləri funksiyalar bir-birindən fərqləndirilir. Məsələn, bütövlükdə insan orqanizmi müxtəlif sahələr üzrə müəyyənləşdirilmiş funksiyaları yerinə yetirir. Bu isə insanın bioloji, sosial varlığa malik olması ilə müəyyənləşdirilir. Ancaq insan orqanizmi daxilində bədən üzvləri bir-birindən fərqli funksiyaları yerinə yetirir. Magiyalıları orqanizmlərin müxtəlif təbii funksiyalarını dərk edərək, öz praktikalarına müxtəlif əməliyyatlar keçirirlər. Bu gün nəzəri və praktik tibb elminin yüksək inkişaf səviyyəsinə baxmayaraq insanlar hələ də ara həkimlərinə müraciət edirlər və nicat tapırlar. Ara həkimlərinin reallığa münasibətini irrasional yaşama kimi qəbul etsək, səhv etmiş olarıq. Onların təbiət hadisələrinə yaşamasının rasionallığı konkret əmək fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Bu isə öz növbəsində bir sıra elmi istiqamətlərin təşəkkülü üçün ilkin müqəddəm şərtlər olmuşdur. İnsanların təbiətə bu cür yaşama tərzini daimi, durmadan tərəqqi istiqamətində inkişaf edir. Bu prosesdə adi insan və təbiət arasında müəyyən xüsusi olmuş insanlar qrupu dayanır. Şumerlər də belə insan qrupları şəxsləşdirilmiş tanrılar və tanrıçalar olmuşdur. Onların fəaliyyəti və yalnız dini vasitəsilə dərk olunurdu Bununla yanaşı “tanrı və tanrıçaların iradəsi” monopollaşdırılmış sitayiş xidmətçiləri tərəfindən şərh edilirdi.

Şumerlərin tarixi inkişafında mifoloji dünya görüşü müəyyən mənada fərddən asılı olmuşdur. Bu dövrə aid olan mənbələr göstərir ki, bu cür təsəvvürlər dəyişikliklərə məruz qalmışdır (5). İctimai münasibətlər sahəsində bu cür dəyişikliklər təfəkkürün dünyəviləşməsində özünü aşkar büruzə vermişdir. Bunun kökündə isə insanlar arasında ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquqi norma və qanunların meydana gəlməsi olmuşdur. Bu cür hüquqi normalar b.e.ə. III minilliyin sonu və II minilliyin əvvəllərində yaranmışdır. Ali tanrıların və tanrıçaların, şəhər-dövlət himayədarlarının və hökmdarlarının göstəriş və tapşırıqları cəmiyyət həyatına hüquqi norma kimi daxil olmuş və insanlar arasında münasibət bu prizmadan tənzimlənmişdir. Bu isə öz növbəsində insanların dünyaya universal mifoloji baxışlarına münasibətdə insan təfəkkürünün muxtarlaşdırılması prosesinin mühüm təzahürlərindən biridir. Günah və cəza məsələsi ənənəvi mövcud etik normalardan yox, yeni iqtisadi və sosial tələbatdan gündəmə gətirilmişdir. Bu cür normalar dini həyat sahəsindən kənarında, hətta müxtəlif “fövqəltəbii” müdaxiləsi olmadan tətbiq olunur. Hökmdarların qərarları qəbul olunarkən fövqəltəbii qüvvələrə müraciətlər edilir, ancaq hüquqi aktların konkret məzmunu və onların tətbiqi əsasən kübar cəmiyyətin ədəb və xarakterinə müvafiq olur, cari praktika hökmdarın əsasən cəmiyyətin təşəkkülündə və məxsusi hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsində öz təcəssümünü tapır. İnsanların cəmiyyət və təbiətə rasionallıq münasibəti onların gündəlik praktikasındakı təbii və ictimai qanunauyğunluqları dərk etməsi ilə müşayiət olunur. Bunun əsasında isə şumerlərdə kosmosun meydana gəlməsi, təbiət hadisələrinin mahiyyəti və insanın dünyada yeri haqqında suallara cavablar durur. Şumerlərin əski miflərindəki kosmoqonik baxışlar dəyişərək inkişaf etmiş onlarda yeni sosial və siyasi təcrübə öz əksini tapmışdır. Bu dəyişikliklərə insanın dünyada yeri və etik normaları haqqında təsəvvürlərdə rast gəlmək olur, ancaq buna baxmayaraq miflər həmişə dünya görüşü təsəvvürlərini izah etməklə əlaqədar

olmuşdur. Şumerlərdə miflər idrakın müəyyən səviyyəsində əldə olunmuşların universal izahından ibarət olmuşdur. Miflər dini təsəvvürlərlə yanaşı elmin və fəlsəfənin ilkin müqəddəm şərtlərini özlərində ehtiva etmişlər. Bu anlamda miflər bir-biri ilə daimi ziddiyyətdə olan ünsürləri intiqrasiya etmişlər. Burada bir tərəfdə dərk edilən və mənimsədilmiş nəsnələr durursa, digər tərəfdə təbiətin dərk edilməmiş, mahiyyəti aşkarlanmamış nəsnələri durur. Bu bir növ xaos və nizamın əksiklərini vəhdət və mübarizəsidir. Miflərdə təbiətin dərk olunmayan hadisələri təbiətin düşmən aləminin yaratdığı hal kimi təqdim olunur. Ona görə də kosmoqonik miflərdə xaos və nizam prinsiplərinin simvonik mübarizəsi gedir, yəni xaos tanrı və insanlar tərəfindən yaradılmış düşmənlərdir. Mifoloji təsəvvürlərdə sosial maraq anlarını izləmək həddən artıq izləmək çətindir, çünki bu hal bütün təsəvvürlərdə vardır. Bununla yanaşı, ictimai şüurda baş verən dəyişiklikləri göstərmək tamamilə zəruridir. Birincisi, əski şumer miflərində təzahür etmiş arxaik fəlsəfi təfəkkürün ideoloji aspekti tamamilə vacibdir. İnsanın cəmiyyətdə yeri məsələsinə aid olan problem həmişə yaşar olmuşdur. Kosmosun meydana gəlməsi, dünyanın yaranışı və quruluşu və tanrı qanunları şumer təfəkküründə yeni bir sahənin, yəni insan həyatının mənası, həmçinin etik normalar haqqında məsələni gündəmə gətirmişdir. Bu problemin öyrənilməsi üçün atalar sözləri və məsələləri mühüm rol oynayır. Buna misal olaraq “Gilqameş haqqında dastan”ı göstərmək olar (8, s. 28). Bu dastanda şumerlərin mifik qəhrəmanı Uruk hökmdarı Gilqameşin həyat və fəaliyyəti öz əksini tapmışdır. Bu dastanda həyatın mənası, ölməzliyə qovuşmaq, sonsuzluq məsələləri müəyyən mənada işıqlandırılmışdır.

Maraq doğuran belə bir sualı cavablandırmağa cəhd edək: görəsən dünya sivilizasiyasının beşiyi olan, riyaziyyat, botanika, zoologiya, linqvistik kimi fundamental elmi biliyin əsasını qoyan, “müdrilik” kəlamını ilk dəfə dünya fəlsəfəsinə daxil edən, dəqiq dövlət quruculuğunu ilk dəfə təşkil edən və düzgün idarəetmə sisteminə malik olan bir xalq şumerlər fəlsəfəsi biliklər sisteminə malik olmasa nə baş verərdi? Şumer filosofları kifayət qədər, yaşadıkları dövr ərzində dərin zəkaya malik olmuşlar. Onlar dünyanın yaranışı, kosmosun meydana gəlməsi, özlərini dini sistemlərinin yaradılması, məktəblərin təşkili, ilk tibb akademiyasının yaradılması baxımından heç nədən çəkinmədən, demək olar ki, onlar bəşəriyyətin bugünkü istifadəsinə verilmiş bir çox təlimlərin, konsepsiyaların, nəzəriyyələrin baniləridir. Bunlar şumerlərdən bizlərə miras qalmış gil lövhələr üzərindəki piktoqrafik yazılarda öz əksini tapmışdır. S.N.Kramer “Tarix şumerlərdən başlayır” əsərində Şumer sivilizasiyası sahiblərinin dəyərini belə qiymətləndirmişdir: “Şübhələnmək olmur ki, hədsiz dərəcədə yeni materialların toplanması, hədsiz yeni kəşflər idrakın indiyə bəlli olmayan üsullarının, yeni perspektiv və horizontlar bizim bu günün alimlərinin məhdudluğu və fərasətsizliyi haqqında hər hansı nəticəni çıxarmağa vadar edir. Ancaq mühüm bir fərq vardır: müasir mütəfəkkir öz nəticələrinin nisbi xarakterə malik olduğunu qəbul edir və istənilən qəti müddəaya skeptik baxır. Qədim şumerlər haqqında bunları söyləmək olmaz. Onlar inanırdılar ki, nəsnələrə onların baxışları mütləq düzgündür və onlar tamamilə dəqiq bilirdilər ki, kainat necə meydana gəlmişdir və necədir (4, s. 95).

Şumerlərin natur fəlsəfəsi kainatın yaranışı, təbiəti və qanunlardan ibarət olmuşdur. B.e.ə. III minillikdə dünya quruluşunun qanunauyğunluqları, insan və təbiət münasibətlərinin tənzimlənməsi, əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi, inkişafda inkar və inkar və s. bu xarakterli məsələlər və onların həlli onlarda kosmoqoniya və teoloji sistemin yaradılmasına gətirib çıxarmışdır. Şumerlərin yaratdıqları baxışlar sistemi, təbii ki, ya birbaşa ya da dolayısı yolla özündən sonrakı təlimlər sistemi üçün ilkin müqəddəm şərtlərdən olmuşdur. Şumerlər ilk dəfə səbəbiyyət qanunu ortaya qoymuşdurlar. “Hər cür nəticə özünün səbəbinə malikdir” fikri səbəb-nəticə əlaqəsinin düzgün ifadəsidir. Başqa bir misal, “heç bir insan uşağı ağışdan məsum çıxmır”. Demək olar ki, şumer fəlsəfəsi,

texnologiyası və kosmologiyası haqqında məlumatı onların ayrı-ayrı ədəbi əsərlərindən, o cümlədən miflərindən, dastanlarından və epik deyimlərindən alınmışdır. Şumer filosofları (müdriliklik) üçün quruluşunun əsas ünsürləri yer və göy olmuşdur. Onlar kainatı “An-ki” adlandırmışlar. “An-ki”, “göy-yer” deməkdir. Onların fikirlərinə görə, Yer dairəşəkilli, göy isə yuxarı və aşağı tərəflərdən bərk səthlə əhatə olunmuş boşluqdur. Yer və göy arasında “Lil” ünsürü yerləşdirilmişdir. “Lil” sözü təxminən “külək” anlamında işlədilmişdir. Külək isə hava deməkdir. Bunun mühüm cəhəti boşluğu doldurmaq qabiliyyəti və hərəkət etməsidir. Bu isə atmosfer anlayışına müvafiqdir. Günəş, ay, ulduzlar işıq salma qabiliyyətinə malikdirlər və atmosferi yaradan maddi şeylərdən əmələ gəlmişlər. “Yer-göy” aşağı və yuxarıdan sonsuz okeanlarla əhatə olunmuşlar və onlar “Yer-göyün” hərəkətsizliyini saxlayırlar. Məhz bu əsasda şumerlər öz kosmologiyalarını yaratmışlar. Onların fikirlərinə görə, okean kainatda ən qədim olmaqla bütün “ilk səbəb” və “ilk hərəkətvericidir”. Bunun sayəsində bir-birindən hərəkət edən və hər yerə keçən atmosferlə ayrılan göy və yer yaranır. Bundan sonra atmosferlərdən günəş, ay planetlər və ulduzlar yaranmışlar. Yer və göyün ayrılması, işıq saçan ulduzlu cisimlərin meydana gəlməsi sayəsində bitkilər, heyvanlar və insanlar yaranmışlar. Yer və Göyün ayrılması, işıq saçan ulduzlu cisimlərin meydana gəlməsi sayəsində bitkilər, heyvanlar və insanlar yarandılar (1, s. 15).

Şumer mifləri və texnologiyalarından bizə çatan ədəbiyyatdan məlumdur ki, insanlara oxşayan panteonlar mövcuddur. Panteonlar dəyişməz plan əsasında fəaliyyət göstərən ölməz və ədəbi fəvqəlbəşəri qüdrətə malik canlı mövcudluqlar vardır. Onlar dünyanı möhkəm sarsılmaz qanunlarla idarə edirlər. Antromorf ancaq fəvqəltəbii mövcudluqlardan hər biri dünyanın bir hissəsinə malik olur və ciddi müəyyən qaydalar əsasında fəaliyyət göstərir. Bunlardan birisi yerə, digəri göyə, başqa birisi dənizə, havaya və s. nəzarət edir. Şumer panteonunda ilahi qüvvələr atmosferdə, çaylarda, dağda, düzənlikdə külək, tufan, fırtına yaratmaq gücünə malik olmuşlar. Bununla yanaşı, hər bir şəhərin, ölkə, kanalın, hər bir təsərrüfat və tarlanın, əmək vasitələrinin xüsusi ilahi qüvvələri olmuşdur. Şumerlər belə ilahi gücləri yalnız özləri məntiqi inandırma yolu ilə yaratmışlar. Çünki heç bir insan insanabənzər allahları görməmişlər. Onlar insan cəmiyyətinin strukturunu əsas götürmüş və əsasda insanabənzər yaratmışlar. Onlar bilirdilər ki, ölkə və şəhərlər, saray və məbəd, təsərrüfat və mülk, bir sözlə bütün ictimai həyatın bütün sahələri canlı mövcud insanlar tərəfindən dəqiq idarəetmə sistemləri ilə idarə olunur, nəzarət edilir. Ona görə də şumerlər kainat və onun tərkib hissələri, ünsürləri insana bənzər canlılar tərəfindən idarə olunması, rəhbərlik edilməsi və nəzarət olunması haqqında fikirlər irəli sürmüşlər. Bununla yanaşı, belə canlılar ölməz olmalıdırlar. Əgər onlar ölərlərsə, onda kainatda xaos əmələ gələr, dünyanın sonu olar. Şumerlər yaratdıqları antromorf, fəvqəlbəşəri mövcudluqları “dingir” sözü ilə ifadə etmişlər. “Dingir” “allah” anlamında işlədilmişdir. Şumerlərdə də panteonlar əhəmiyyətlik dərəcələrinə görə strukturlaşdırılmış strukturlaşma prosesində insanabənzər allahların əhəmiyyətlik dərəcələrinə görə rütbələri müəyyənləşdirilmişdir. Məsələn, bənd və kanal allahı Günəş allahı da eyniləşdirilə bilməz. Ona görə də şumerlər özlərinin dövlətlərinin siyasi təşkilatlandırılmasına uyğun olaraq allahlar arasında subordinasiya və koordinasiya münasibətləri yaratmışlar. Baş allah bütün allahlardan yuxarıda durur. Baş allah allahlar şurasının sədri və ali idaredicisidir. Baş allah strukturlaşdırmada birinci səviyyədə durur. İkinci səviyyədə “taleləri həll edən” allah və üçüncü səviyyədə əlli “böyük allah” durur. Şumerlər allahlar arasında yaradıcı və yaradıcı olmayanlar fərqlənmişlər. Bu fikir kainat haqqında təsəvvürlər əsasında formalaşmışdır. Kainat haqqında fikirlərə görə, göy, yer, dəniz və atmosfer ən başlıca ünsürlər, yerdə qalanlar bu dörd ünsürdən törəyənlərdir (1, s.15-20). Deməli, bu ünsürlərin allahları yaradıcı gücə malik olanlardır. Bu allahların istifadə etdikləri üsul, şumer filosoflarına görə allah sözünün yaradıcı gücə malik olması haqqında

doktrinadır. Bu doktrina Şərq-Qərb fəlsəfəsində allahın yaradıcı gücə malik olması haqqında fikrin formalaşmasının əsasında durur. Şumerlərin bu təliminə görə, yaradıcı allah haqqında fikirləşir, sonra sözü səsləndirir və ad qoyur. Allah sözünün yaradıcı gücə malik olması haqqında təsəvvürlər insan cəmiyyəti üzərində aparılan müşahidələr nəticəsində yaranmışdır. Rəhbər vəzifədə duran şəxs istədiyi hər şeyə nail olur, onun verdiyi əmrlərin gücü özünü göstərir, onda onların sözləri də həmin gücə malik olur. Deməli, əgər buna insan nail olursa, o zaman fəvqəlbəşəri gücə malik olan allahın da sözü daha güclü, daha qüvvətli olacaqdır. Burada başqa hal da mövcuddur, yəni onlar kosmologiya problemini həll edərkən söz və fikrin vəhdəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şumer ilahiyatçıları təbiət və cəmiyyət hadisələrinin qarşılıqlı təsirini özlərinə məxsus şəkildə izah edən konsepsiyaları yaratmışlar. Onların fikrincə, bu hadisələr harmonik və kəsilməz şəkildə bir-birinə qarşılıqlı təsir edir. Şumerlər bu təsvirləri “me” terminilə ifadə etmişlər. Bu barədə S.N.Kramerin fikri maraqlıdır: “Fərz etmək olar ki, bu söz (me-N.H) allah tərəfindən təbiət və ya cəmiyyətin hər cür hadisəsinə əmr edilmiş qanunauyğunluq və qaydaların kompleksidir, sonrakı bu hadisələr əvvəlcədən düşünülmüş plana uyğundur” (4, s. 94). Fikrimizcə, bir çox yunanların sonralardan yaratdıqları “loqos” sözünün əcdadıdır.

Şumerlərin kosmoloji, teoloji və fəlsəfi baxışları bu günə daşlı-kəsəkli yolla bizə gəlib çatmışdır. Eyni zamanda bu fikirlər miflər, himnlər, dastanlar və s. formada qırıq-qırıq, hissə-hissə, oğurlana-oğurlana, başqa xalqlar tərəfindən (məsələn, semitlər, akkadlar, hettlər, ərəblər, farslar və s.) mənimsədilə-mənimsədilə bu günə çatdırılmışdır. Təbii ki, belə olan şəraitdə fəlsəfəyə aid olan faktların aşkar olunması çox çətin bir işdir.

Şumer filosofları kifayət qədər zəkaya və intellektə malik olmuşdur. Onlar istənilən problem, o cümlədən dünyanın yaranışı, Kainatın quruluşu, insanlar arasında sosial münasibətlərin qanunlar vasitəsilə tənzimlənməsi, dövlətçilik ənənələrinin formalaşması, idarə edən və olunanlar arasında dəqiq sxemin qurulması və s. haqqında məntiqi, ardıcıl mühakimə yürütmək qabiliyyətinə malik olmuşdular. Onlar öz fəaliyyətlərində ümumiləşdirmə, təsnifləşdirmə və sistemləşdirmə prinsiplərinə əməl etmişlər. Şumerlər hər hansı sahədə sistem yaratmışdırlarsa, orada həmin sistemi strukturlaşdıran ünsürlər və səviyyələr bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və təsirdə olmuşlar. Bu özünü Şumerlərin dilini yaratmaqda, təsərrüfat və digər fəaliyyət sahələrində özünü aşkar büruzə vermişdir. Şumerlər rəngarəng parametrlərdən təşkil olunan çoxluq ilə eyni cinsli əlamətlərdən yaranmış sinif anlayışını fərqləndirmək qabiliyyətinə malik olmuşlar. Onların dilinin qrammatikasında determinativ anlayışından istifadə olunur. “Determinativ” sözünün mənası təyin etmək, göstərmək, ayırmaq anlamını verir. Məsələn, “geş” və ya “ğeş” Şumer sözləri determinativ kimi hər hansı sözlə birgə verilsə, deməli həmin sözün işarə etdiyi, göstərdiyi obyekt birbaşa ağac məmulatı ilə əlaqədardır və yaxud şumerlərin “Ku” sözü hansı şumer sözü ilə bitişik gəlsə, mütləq mənada həmin sözün balıq və balığa aid məhsulların qeyd olunduğunu göstərir. Başqa sahələrdə də belədir. İstər kənd təsərrüfatına, istər yaşayış məskənlərinə aid tərtib olunan siyahılarda bunu aydın görmək mümkündür. Məsələn, bir siyahıda ağaclar, digərlərində bütün kənd təsərrüfatı məhsulları növlər üzrə, başqasında ölkə, şəhər və kənd, başqa birində daş və minerallar, bundan başqa linqvistikada, xüsusən qrammatikada mürəkkəb mübtədə, feil formaları və s.-dən ibarət cədvəllər yaratmışlar. Deməli, onlar intellektual silah kimi təyinetmə və ümumiləşdirmə üsulundan istifadə etmişlər. Bununla yanaşı, şumerlər hərəkət, inkişaf, təkamül terminlərindən də istifadə etmişlər. Bütün bunlar onu göstərir ki, şumerlər analitik və sintetik dünya görüşünə malik olmuşlar. Bu baxımdan S.N.Kramerin fikirləri maraqlıdır. O, qədim dövr şumer filosoflarının düşüncə qabiliyyəti ilə müasir filosofların, təbiətşünasların yaratdıqlarını müqayisə edərək yazırdı: “Şübhələnmək olmur ki, hədsiz yeni materialların toplanması, hədsiz yeni kəşflər idrakın indiyə bəlli olmayan üsullarının, yeni perspektiv və

horizontlar bizim günün alimlərinin məhdudluğu və fərasətsizliyi haqqında hər hansı nəticəni çıxarmağa vadar edir. Ancaq mühüm bir fərq vardır: müasir mütəfəkkir, adətən, öz nəticələrinin nisbi xarakterə malik olduğunu qəbul edir və istənilən qəti müddəaya skeptik baxır. Qədim şumerlər haqqında bunları söyləmək olmaz. Onlar inanırdılar ki, şeylərə onların baxışları mütləq düzgündür və onlar tamamilə dəqiq bilirdilər ki, onların kainatı necə meydana gəlmişdir və necədir”. (4, s. 95)

Şumerlərin natur fəlsəfəsi ontoloji və qneseoloji baxımdan ayrı-ayrı cəhətləri nəzərə almasaq, bütöv bir sistemdir. Bu sistem üç müxtəlif səviyyə əsasında strukturlaşır. Bunun birinci səviyyəsində kainatın və insanın yaranışı, təbiət və insan münasibətləri, insanların öz aralarındakı münasibət və onları tənzimləyən qanunlardan ibarət olmuşdur. İkinci səviyyə onların teoloji sistem baxımından fikirlərdə inikası və nəhayət, üçüncü səviyyə göstərilən səviyyələri bir-biri ilə əlaqələndirən sistemli adların yaradılmasıdır. Əslində sonralar Platon, Aristotel, stoiklər tərəfindən elmə daxil edilmiş semantik üçbucaqlar, semantik dördbucaqlar ilk dəfə şumerlər tərəfindən gündəmə gətirilmişdir. Şumerlərin leksikonuna daxil edilmiş adların predmet qiyməti və mənasını, həcmi və məzmununu diqqətlə təhlil etsək, onda dediklərimiz öz təsdiqini tapmış olar. Buna misal olaraq, şumer adlarından bir neçə nümunə gətirək. Məsələn, An “göy”, Ki “yer”, En “yuxarı, yüksəklik”, Lil “atmosfer, yer, külək”, Anki “kainat”, Enlil “yerüstü dünyadakı atmosfer”, Enki “yerdə olan yüksəklik, müdriklik”, Ninlil “yeraltı dünyadakı atmosfer” və s. adları göstərmək olar. Burada müvafiq olaraq göy, yer, yüksəklik, atmosfer, kainat, yer və göy arasındakı atmosfer və s. həmin adların predmet qiymətləridir. Göstərilən adların predmet qiymətləri həmin adlarda müxtəlif üsullarla verilir və müxtəlif mənalar kəsb edir. Məsələn, An adı ulu ata, dünyanın yaratıcısı, göylərin ağası, göydə və yerdə olan tanrıların başqanı, hər şeyi yarıdan və hər şeyi idarə edən mənalarını verir. Enlil adı An adından sonra ikinci təbəqəli addır. Şumerlər bu ad vasitəsilə ən ali idarəedicilik sistemini verib, həm də bu adın mahiyyətində yaratmaq və dağıtmaq, inkişaf müxtəlif üsullarla verilmişdir. Enki yer üzərində hər şeyi nizama salan, qanunların yaratıcısı, qanunların tətbiqinə nəzarətçi, bir sözlə, müdrikliklə dolu “Me”nin sahibi, b.e.ə. III minillikdə dünya quruluşunun qanunları, dünyanın təbiəti və statusuna aid fikirlər əsasında kosmologiya və teologiyalarını yaratmışlar. Onların formalaşdırdıqları baxışlar sistemi, təbii ki, özündən sonra yaradılmış fəlsəfi sistemlər üçün ilkin mənbə olmuşdur.

İlk dəfə səbəbiyyət qanunu şumerlər tərəfindən yaranmışdır. “Hər cür nəticə özünün səbəbinə malik olur” fikri səbəb-nəticənin ən ümumi əlaqəsinin düzgün ifadəsidir. Demək olar ki, şumer fəlsəfəsi, teologiyası və kosmologiyası haqqında məlumat onların ayrı-ayrı ədəbi əsərlərindən, o cümlədən mif, dastan və epik deyimlərinə alınmışdır.

Şumer filosofları (müdrikləri) üçün dünya quruluşunun əsas ünsürləri yer və göy olmuşdur. Onlar kainatı “An-ki” adlandırmışlar. “An-ki” “göy-yer” deməkdir. Onların fikirlərinə görə, Yer dairəşəkilli, göy yuxarı və aşağı tərəflərdən bərq səthlərlə əhatə olunmuş boşluqdur. Yer və göy arasında “lil” ünsürü yerləşdirilmişdir. “Lil” sözü təxminən “külək” anlamında işlədilmişdir. Külək isə hava deməkdir. Bunun mühüm cəhəti boşluğu doldurmaq qabiliyyəti və hərəkət etməsidir. Bu isə atmosfer anlayışına müvafiqdir. Günəş, ay, ulduzlar işıq salma qabiliyyətinə malikdirlər və atmosferi yarıdan maddi şeylərdən əmələ gəlmişdir. “Yer-göy” aşağı və yuxarıdan sonsuz okeanlarla əhatə olunmuşdur və onlar Yer-göy münasibətlərinin daimi qarşılıqlı əlaqə və təsirin olduğunu göstərmişdir. “Hər şey göydən idarə olunur” fikri şumer fəlsəfəsində önəmli yerlərdən birini tutur. Həmin bu fikir bizim gündəlik həyatımızda tez-tez eşitdiyimiz “hər şey kosmosdan idarə olunur” fikri ilə tamamilə uzlaşır. Şumerlər dünyanın, insanın yaranışını xaos və nizamın qarşılıqlı əlaqə fonunda vermişdirlərsə, bizim təbiətşünaslarımız dünyanın, sonralar isə insanların “Böyük partlayış” nəticəsində əmələ gəlməsi fikrini irəli sürmüşlər. Lakin neçə minilliklər bundan öncə şumerlər bunu “Tanrıların səmada döyüşü”

kimi vermişdirlər. Şumerlər “Tanrıların səmada döyüşü”nün sxemini belə vermişlər. Onların fikrinə görə, dünya ucu-bucağı görünməyən, üzündə nəhəng dağın üzdüyü xaosdur. Bu boşluğun içində mahiyyət etibarlı ilə su olan Nammu peyda olur. Şumerlər onu ulu ana-tanrıça adlandırmışlar. Sonralar təbiətşünasların dünya üzərində mövcud canlıların ilkinin məhz sudan əmələ gəlməsi fikri təsdiqini tapmışdır. Bundan sonra Şumerlər nikahsız anadan oğul və qızın, müvafiq olaraq, An və Kinin yaranışının təsvirini verirlər. An və Ki əksliklərinin vəhdəti və mübarizəsindən əvvəlcə yeddi, sonralar isə çox uşaqların meydana gəlməsini göstərmişlər. Sonradan meydana gələn hər bir uşaq-tanrı təyinatına uyğun sistemdə fəaliyyət göstərmişdir. Bu sistemdə okean kainatda ən qədim olmaqla bütün “ilk səbəb” və “ilk hərəkətverici” olmuşdur. Bunun sayəsində bir-birindən hərəkət edən və hər yerə keçən atmosferlə ayrılan göy və yer yaranır. Bundan sonra atmosferlərdən günəş, ay, planetlər və ulduzlar yaranmışdır. Yer və göyün ayrılması, işıq saçan ulduzlu cisimlərin meydana gəlməsi sayəsində bitkilər, heyvanlar və insanlar yarandılar. Şumerlərin bizə çatan mif və teologiyalarına dair ədəbiyyatdan məlumdur ki, şumerlər idarə edən insanları tanrı, yarı tanrı, yarı insan obrazında vermişdilər. Qulluq edən insanları isə gildən yoğrulmuş fiqurlar kimi təqdim etmişlər. Tanrılar sisteminə daxil olan hər bir panteon sistemin struktur səviyyəsində yüksək mövqedə duran ali tanrıların təqdim etdikləri dəyişməz plan əsasında fəaliyyət göstərməli idilər. Ölməz və əbədi fəvqəlbəşəri qüdrətə malik olan tanrılar bütün Şumerlər üçün ən ümumi statusa malik olmuşdular. Onlar dünyanı möhkəm sarsılmaz qanunlarla idarə edirlər. Antromorf, ancaq fəvqəltəbii mövcudluqlardan hər biri dünyanın bir hissəsinə malik olur və ciddi müəyyən qaydalar əsasında fəaliyyət göstərirdilər. Bunlardan birisi yerə, digəri göyə, başqa birisi dənizə, havaya və s. nəzarət edir. Şumer panteonlarında tanrı qüvvələr atmosferdə, çaylarda, dağda, düzənlikdə külək, tufan yaratmaq gücünə malik olmuşlar. Bununla yanaşı, hər bir şəhərin, ölkə, kanalın, hər bir təsərrüfat və tarlanın, əmək vasitələrinin xüsusi tanrı qüvvələri və himayədarları olmuşdur. Bu sistemin özündə şumerlər ən ümumi, ümumi, xüsusi və fərdinin dialektik əlaqəsini vermişdilər (9).

Şumerlər yuxarıda göstərilən “tanrı güclərini”, bu cür inancları abstraktlaşdırma və məntiqi yüksəlmə üsulu ilə formalaşdırmışlar. Əgər bu cür etməzdirsə, nə şumeri cənnətə çevirərdilər, nə də dəqiq idarəetmə mexanizmini verə bilərdilər. Təbii ki, heç bir şumer nə tanrını, nə də tanrıya bənzər tanrıları görməmişdilər. Şumer cəmiyyətində müxtəlif fəaliyyət sahələrində yaranmış xaosu nizamlamaq üçün mütəfəkkirlər insanların qabiliyyətlərinə görə təbəqələşmə məsələlərini ortaya atdılar və bunun üçün onlar insan cəmiyyətinin strukturunu əsas götürmüş və əsasda insana bənzər tanrıları yaratmışlar. Onlar bilirdilər ki, ölkə və şəhər, saray və məbəd, təsərrüfat və mülk, bir sözlə ictimai həyatın bütün sahələri canlı mövcud insanlar tərəfindən dəqiq idarəetmə sistemləri ilə idarə olunmalı və nəzarət edilməlidir. Əgər zamanında şumerlər bunu etməzdirsə, onda onlar nə tarixi, nə də sivilizasiyanı dünyaya bəxş edə bilməzdir. Ümumiyyətlə, ümum-şumer tanrıları və digər tanrılar heç bir vaxt ölmürlər. Onlar bütün fəaliyyətlərində əbədiyyətə qovuşmuş kimi təqdim olunurdular. Tanrılar ölərdilərsə, onda cəmiyyətdə bir xaos əmələ gələr və dünyanın sonu olardı. Ona görə də şumerlər kainat və onun tərkib hissələri, ünsürlərinin tanrılar tərəfindən idarə olunması, rəhbərlik edilməsi və nəzarət olunması haqqında fikirləri bütün cəmiyyətə şamil etmişdilər. Şumerlərin leksikonunda “dingir” determinativi ilə rast gəlinən hər bir söz, ifadə tanrı ilə bağlı olduğunu göstərir.

Şumerlərdə panteonlar sistemi həm yaranam, həm də funksionallaşma baxımından maraqlıdır. Genetik baxımdan əvvəlcə ulu tanrıça, sonra onun uşaqları, daha sonra isə uşaqlarının uşaqları meydana gəlir. Funksionallaşma baxımından yüksək səviyyədə ali tanrılar və onların uşaqları, sonra sahə tanrıları, şəhər-dövlət himayədarları, şəhər-dövlət hökmdarları, kahinlər və s. yer tutur. İstər genetik, istər də funksional cəhətdən sistemdə tanrıların yeri və rolu onların əhəmiyyətlik dərəcələrinə görə strukturlaşdırılır. Məsələn,

bənd və kanal tanrısı Günəş tanrısı ilə, öz növbəsində Günəş tanrısı tufan, güc, hava tanrısı ilə eyniləşdirilə bilməz. Ona görə də şumerlər özlərinin dövlətlərinin siyasi təşkilatlandırılmasına uyğun olaraq tanrılar arasında subordinasiya və koordinasiya münasibətləri yaratmışdılar. Baş tanrı bütün yerdə qalantlardan yüksəkliklərdə durur. Onun statusu yeddi ali tanrının iclasının qərarı ilə həll edilir. Məsələn, şumer miflərindən görüldüyü kimi Enlil Nillil ilə ailə qurduqda onun nikahının qeyri-qanunluğunu dərk edən tanrılar şurası toplaşaraq onu tanrılar şurasının sədri, baş tanrı vəzifəsindən azad etmiş, himayədarı və sahibi olduğu Nippur şəhərini onun əlindən almış və onu yeraltı dünyaya göndərmişdilər. Şumerlərdə olan ali tanrılar təkcə şumerlər üçün yox, həm də akkadlar, babillər, assurilər, hettlər və bütövlükdə İkiçayarasında, o cümlədən Ön Asiyada yaşayan bütün etnoslar üçün ümumi tanrılar statusunda olmuşdular. Bundan aşağı səviyyədə, yəni ikinci səviyyədə “taleləri həll edən” sahə tanrıları və üçüncü səviyyədə əlli müxtəlif işlərə nəzarət edən kiçik tanrılar – Anunnakilər durur. Şumerlər tanrıların arasında yaradıcı olan və yaradıcı olmayanları fərqləndirmişlər. Onlarda bu fikir kainat haqqında təsəvvürlər əsasında formalaşmışdır. Kainatın yaranışında dörd başlanğıc əsas götürülmüşdür: su, torpaq, hava və od. Bu dörd ünsür başqa kainata aid ünsürlərin yaradılmasında mühüm aparıcı rola malik olmuşdur.

Nəticə

Yuxarıda etdiyimiz təhlillər belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki:

Şumerlərdə mirzələr, həkimlər, baxıcılar və kahinlərin əsasını təşkil etdiyi sosial qrupda şumer tanrılarına xidmət göstərənlər xüsusi statusa malik olmuşlar;

Mifoloji dünyagörüşü çərçivəsində ətraf aləmin izahı və modifikasiyası, onların siyasi və iqtisadi maraqları şumer dini təsəvvürlərində əks olunmuşdur;

İnkişaf prosesində insan və təbiət arasında müəyyən xüsusiləşmiş insanlar qrupu – tanrılar və tanrıçalar olmuş, eləcə də mifoloji dünyagörüşü müəyyən mənada fərddən asılı olmuşdur;

Cəmiyyət və təbiətə rəasional münasibət şumerlərin əski miflərdəki kosmoqonik baxışlarına yeni sosial və siyasi təcrübələr gətirmiş, idrakın müəyyən səviyyəsində əldə edilmiş universal bilikləri izah etmiş, dini təsəvvürlərlə yanaşı, elm və fəlsəfənin ilkin müqəddəm şərtlərini özlərində ehtiva etmişlər. Şumer mifologiyasında bir-biri ilə daimi ziddiyətdə olan ünsürlər, bir tərəfdən, dərk edilən və mənimsənilmiş, digər tərəfdən, təbiətin dərk edilməmiş, mahiyyəti aşkarlanmamış nəsnələri ilə intiqrasiya etdirilmişdir;

Əmək fəaliyyəti ilə bağlı təbiət hadisələrinə rəasional yanaşma bir sıra elm sahələrinin təşəkkülündə də baza rolu oynamışdır:

Şumer təfəkkürünün əsasını təşkil edən kosmosun meydana gəlməsi, dünyanın yaranışı, quruluşu və tanrı qanunları kimi mövzular insan həyatının mənası və etik normalar haqqında məsələləri gündəmə gətirmişdir. Belə ki, kainatın yaranışı, təbiəti və qanunları şumerlərin natur fəlsəfəsinin əsasını təşkil etmişdir.

İlkin təməli şumerlər tərəfindən qoyulan baxışlar sistemi və səbəbiyyət qanunu kimi konsepsiyalar sonrakı dövrlərdə bir çox təlimlər sisteminin yaranmasında və inkişafında əsaslı rol oynamışdır;

Ümumilikdə, ontoloji və qneseoloji baxımdan ayrı-ayrı cəhətlər nəzərə alınmadıqda natur fəlsəfəsini üç müxtəlif səviyyə əsasında strukturlaşan bütöv bir sistem adlandırmaq olar. Kainatın və insanın yaranışı, insanlar arasındakı münasibət və onları tənzimləyən qanunlar birinci səviyyəni təşkil etdiyi halda, ikinci səviyyədə teoloji sistem əsasında insanların fikirləri əks etdirilmişdir. Bu iki səviyyəni bir-biri ilə əlaqələndirən adlar sistemi isə üçüncü səviyyəyə daxildir. Elmə daha sonralar Platon, Aristotel, stoiklər tərəfindən daxil edilmiş semantik üçbucaqlar və semantik dördbucaqların da ilk dəfə

şumerlər tərəfindən gündəmə gətirilməsi bir daha sübut edir ki, şumerlərin formalaşdırıqları baxışlar sistemi növbəti fəlsəfi sistemlər üçün özlü rolunu oynamışdır.

Kainatın yaranması və insana bənzər canlılar tərəfindən idarə olunması haqqında maraqlı fikirlər irəli sürən şumerlər ünsürləri də “başlıca” və “törəmə” olaraq iki hissəyə ayırmışlar. Onlar göy, yer, dəniz və atmosferi kainatın ən başlıca ünsürləri, digərlərini isə bu dörd ünsürün törəmələri adlandırmışlar. Beləliklə, hər bir ünsürə məxsus allahın yaradıcı gücə malik olması fikri daha sonradan Şərqi-Qərbi fəlsəfəsində də öz əksini tapmışdır.

Şumerlərin elmə verdikləri digər bir töhfə isə ilahiyyatçıların təbiət və cəmiyyət hadisələrinin harmonik və kəsilməz təsirinə dair hazırladıqları konsepsiya olmuşdur.

Dünyanın yaranışı, Kainatın quruluşu, insanlar arasında sosial münasibətlər, dövlətçilik ənənələri və idarəçilik kimi məsələlərin həllində məntiqi və ardıcıl mühakimə yürütmək qabiliyyətinə malik olmuş şumer filosoflarının fəaliyyətlərinin əsasını ümumiləşdirmə, təsnifləşdirmə və sistemləşdirmə prinsipləri təşkil etmişdir.

Nəticə olaraq demək olar ki, müasir dövrümüzdə elmə məlum olan bir çox təlimlərin, konsepsiyaların, nəzəriyyələrin əsası məhz şumerlər tərəfindən qoyulmuşdur. Şumer filosoflarının kainatın yaranışı, dini görüşlərin formalaşması, məktəblərin və ilk tibb akademiyasının təşkili baxımından elmə verdikləri töhfə danılmazdır.

QAYNAQLAR

1. Гуляев, В.И. Шумер. Вавилон. Ассирия: 5000 лет истории. М.: Алетея, 2005, 440 с.
2. Кессиди Ф.Х. От мифа к Логосу (Становление о греческой философии) М.: Мысль. 1972, 312 с.
3. Кликс. Ф. Пробуждающееся мышление. У истоков человеческого интеллекта М.: Прогресс, 1983, 302
4. Крамер С. Н. История начинается в Шумере. М.: Наука, 1991, 234 с.
5. Крамер С.Н. Мифология Шумера и Аккада. Мифология древнего мира. М.: Наука, 1977, 402 с.
6. Лосев А.Ф. Мифология // Философская энциклопедия. Т.3, М.: Сов. энциклопедия, 1964, с. 457-467.
7. Фрейдберг О.М. Мифы и литература древности. М.: Наука. 1978, 605 с
8. Харенберг Б. Хроника человечества. М.: Слово, 2000, 224 с.
9. Hüseyinli N. Milyon illik sirt: Kainat necə yarandı? – Şumer (<https://axar.az/news/kult/82609.html>)
10. Marks K. və Engels F. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. Cild.1 (<https://praksis01.files.wordpress.com/2018/11/marks-engels-cild-i.pdf>)
11. Пацкина Е. *Беседы с мудрецами Бертран Артур Уильям Рассел* (<https://www.proza.ru/2013/10/22/1891>)
12. Шумерская мифология: представления о мироздании; космо- и теогонические мифы (<https://scisne.net/t-1811>)
13. Aristotel (http://www.qcc.cuny.edu/SocialSciences/ppacorino/INTRO_TEXT/Chapter%201%20Introduction/Philosophy_and_Wonder.htm)
14. Д'Аламбер (<https://www.diary.ru/~eek/p182645352.htm>)
15. Hobbes Thomas. Moral and Political Philosophy (<https://www.iep.utm.edu/hobmoral/>)
16. <https://www.quora.com/How-do-different-philosophers-define-philosophy>
17. https://az.wikiquote.org/w/index.php?title=Deni_Didro&action=edit§ion=7
18. <https://lektsii.org/6-54381.html>

19. https://archive.org/stream/Marx_Karl_-_Doctoral_Thesis_-_The_Difference_Between_the_Democratean_and_Epicure/Marx_Karl_-_Doctoral_Thesis_-_The_Difference_Between_the_Democratean_and_Epicurean_Philosophy_of_Nature_djvu.txt
20. <https://www.marxists.org/archive/marx/index.htm>

Summary

Nazim Huseynli

Introduction to Sumerian Philosophy

The ideas put forward on the functions and formation of philosophy as a science which deals with creature and public awareness have historically been controversial. Turned into a subject of discussions from various points of view for many centuries, this science has been an integral part of the Sumerian culture. The cultural elements found upon archeological excavation proved that Sumerians have had philosophical views on creation of the world, human and nature and human and human relations from the very old times. Fantastic views on creation of the world are the main features of the relations between Sumerian myths and philosophy. The root of such relations is wisdom. The content and purpose of individual human existence have been determined by myths. The fantastic stories derived from Sumerian philosophy are based on the experience the people have gained over centuries and reflect their thinking on society and nature. It is noted that, the Sumerian myths based on the nation's mindset include human's place in society, creation and formation of the globe and the rules of god, which has always made the Sumerian philosophers to think and led them to put forward logical and successive judgments. All these used to reflect the archaic and philosophical thinking and religious beliefs of the Sumerians. Besides, the Sumerian myths expressed basic forms of science and philosophy. Such philosophical thoughts of the Sumerians can be found not only in myths, but also in epic sayings and other literary samples.

The philosophy named as nature philosophy by Sumerians has led to development of cosmogony and theological system. If ontological and gnesological features of philosophy are not taken into account, it can be adopted as an entire system. Sumerians have firstly put forward the law of causation that describes cause and effect relations comprehensively, the basis of which is the idea "any kind of effect is born by its cause" by Sumerians. All these feature that, it sounds impossible to deny the opinion that the Sumerians have been the founders of most of theories and trainings known to science of modern age.

Key words: *Sumerian, Allah, philosophy, religion, myth, philosopher, universe, theology*

Резюме

Назим Гусейнли

Введение в шумерскую философию

Исторически выдвигались противоречивые идеи о формировании и функциях философии как науки, связанной с созданием и формированием общественного сознания. Эта наука, на протяжении веков ставшая объектом обсуждения с разных точек зрения, стала неотъемлемой частью шумерской культуры. Образцы, найденные во время археологических раскопок, свидетельствуют о существовании у шумеров таких философских идей, как идеи о происхождении мира, об отношениях человека и природы, человека и человека...

Фантастические идеи о создании мира – основной показатель связи между шумерской мифологией и философией. В основе этой связи лежит мудрость. Посредством мифов определяется сущность отдельного человека и его назначение. Эти фантастические произведения, отражающие шумерскую философию, основываются на веками приобретенном опыте людей, порождающем их образ мыслей об обществе и природе. Отмечается, что в шумерских мифах, являющихся продуктом народного мышления, нашли отражение божественные законы о месте человека в обществе, появлении космоса, создании, строении мира, что всегда являлось предметом размышлений шумерских философов и располагало их к логическим, последовательным идеям. Все это составляло архаическую философскую мысль и религиозные представления шумеров и, наряду с религиозными представлениями шумерских мифов, выражало также первичные формы науки и философии. Подобные философские мысли можно встретить не только в мифах, но и в дастанах, эпических сказаниях и других литературных образцах.

Так называемая натуралистическая философия шумеров привела к созданию космогонической или теологической системы. С онтологической и генеалогической точек зрения эту философию, за исключением некоторых деталей, можно принять как одну целостную систему. Наряду с этим шумеры впервые вывели причинный закон, основательно описывающий причинно-следственные отношения. Основу этого закона составляет идея шумеров о том, что «каждый результат обладает своей причиной». Все это указывает на неоспоримость того факта, что основателями первых известных науке многих теорий и учений являются шумеры.

Ключевые слова: Шумер, Бог, философия, религия, миф, философ, галактика, теология

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.